

Wielki Książę Michał Aleksandrowicz Romanow na polowaniu w okolicach Kłobucka w 1900 roku. Rozrywka w tle wielkiej polityki

Polowania jako forma rozrywki władców i ich najbliższego otoczenia od wieków pasjonowały tak ludzi im współczesnych, jak i badaczy historii. W okresie, gdy znaczną część otoczenia człowieka zajmowały lasy, nie było z tym większego problemu. Z czasem jednak, gdy duże, dziewicze, porośnięte wiekowymi drzewami kompleksy leśne zajmowały coraz mniejszy teren, przywilej polowań władcy zastrzegali dla siebie. Dla polskich królów jednym z najpiękniejszych miejsc polowań była od wieków Puszcza Białowieska. Po upadku Rzeczypospolitej, w tym jednym z najwspanialszych lasów Europy gospodarzami stali się imperatorzy Rosji. Zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku i w okresie przed I wojną światową swe wspaniałe polowania organizowali tu Aleksander II, Aleksander III i ostatni car Rosji Mikołaj II.

W miarę rozwoju z jednej strony techniki strzeleckiej, a z drugiej wiedzy z zakresu pielęgnacji drzewostanu i zwierząt, wobec takich kompleksów leśnych prowadzono coraz częściej świadomą, fachową opiekę. Nie tylko ograniczono tu przemysłowe pozyskiwanie drewna, ale starano się prowadzić fachową opiekę na potencjalną zwierzyną łowną. Temu ostatniemu miało służyć m.in. organizowanie w niektórych punktach specjalnych miejsc zwanych zwierzyńcami. W stosunku do Białowieży organizowano np. wymianę dużych zwierząt, jak jelenie, z drugim miejscem carskich polowań, jakim na ziemiach polskich były lasy wokół Spały.

DARIUSZ ZŁOTKOWSKI – prof. zw. dr. hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, kierownik Pracowni Historii XIX wieku w Instytucie Historii UJD, członek Komisji Historycznej Polskiej Akademii Nauk Oddział w Katowicach, Częstochowskiego Towarzystwa Naukowego, Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Częstochowie, autor wielu publikacji historycznych.

Polowania, zwłaszcza te, w których uczestniczyli członkowie rodziny carskiej, były olbrzymim przedsięwzięciem organizacyjnym. Na stałe funkcjonowała tu służba leśna, przeciwdziałająca np. kłusownictwu. Prowadziła ona także dokarmianie zwierząt, stale dbała o drogi dojazdowe. Wreszcie w stałej gotowości utrzymywano miejsca zakwaterowania dla cara i jego gości. Polowanie we wskazanym okresie, jako zjawisko historyczne będące udziałem pierwszych dygnitarzy Rosji, posiada znaczną literaturę przedmiotu, zarówno z tamtej epoki, jak i nam współczesną. Wśród tej pierwszej, niejako towarzyszącej opisywanym polowaniom, przede wszystkim warto wymienić wartościowe opracowanie Grigorija Karcowa, wydane w 1903 roku¹. W naszych czasach, na pierwszym miejscu warto wymienić książki Michała Słoniewskiego².

Co prawda, jak już wspomniano, głównym terenem łowieckim dla władców Rosji na ziemiach polskich, poczynając od przełomu XIX i XX wieku, a na roku 1914 kończąc, z racji swej powierzchni, wiekowego drzewostanu, obfitości grubej zwierzyny i względnie korzystnego położenia komunikacyjnego, była Puszcza Białowieska. G. Karcow, obok opisu przyrody, wiele miejsca poświęcił wielkim carskim polowaniom z lat 1894 i 1897, jak i temu, dla rozważanych tu zagadnień badawczych najważniejszemu, tj. polowaniu z 1900 roku w Białowieży i lasach wokół Spały. Ze względu na udział cara i jego gości oraz związek przyczynowo skutkowy z poniższymi rozważaniami, źródło to dostarcza ważnych informacji.

¹ Г. КАРЦОВ, Беловежская пуца. Ея исторический очерк, современное охотничье хозяйство и Высочайшая охоты в Пуще, С. Петербург 1903, 355-410; Ф.А. Глинский, Беловежская пуца и зубры, Белосток 1898. Zob. także: B. DYAKOWSKI, *Z Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 1908; Z. GLOGER, *Puszcza Białowieska*, Warszawa 1907; B. DYAKOWSKI, *Nasz las i jego mieszkańcy*, Warszawa 1931; O. HEDEMANN, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798)*, Warszawa 1939.

² R. DZIEDZIC – M. SŁONIEWSKI, *Carskie gospodarstwo łowieckie w Spale w latach 1885-1914*, Warszawa – Spała – Lublin 2017; M. SŁONIEWSKI, *Prezydencka Spała*, Spała 2012; S. CZESTNYCH – K. KETTERING – M. SŁONIEWSKI, *Spała carska rezydencja*, Spała 2017; M. SŁONIEWSKI – S. CZESTNYCH, *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spale 1885-1945*, Spała 2014. Zob także: T. SAMOJLIK, *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*, Białowieża 2005. Warto również zwrócić uwagę na artykuł P. DASZKIEWICZA – B. JĘDRZEJEWSKIEJ – T. SAMOJLIKA, *Białowieżskie muzeum 1914 roku w relacji Mitrofa Golenki, ostatniego carskiego zarządcy puszczy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 51 (2006) 3-4, 229-237.

Pierwsze z przywołanych polowań, mające miejsce w Białowieży w 1894 roku, jeszcze za życia cara Aleksandra III, pomimo widocznego już złego stanu zdrowia rosyjskiego monarchy, było wyrazem rozrywki dworskiej przełomu XIX i XX wieku. Wspaniała przyroda i zbudowana infrastruktura (m.in. pałac carski w Białowieży) umożliwiały organizowanie kilkutygodniowych polowań. Ze względu na ważne dla później rozważanych zagadnień osoby warto wspomnieć, że w polowaniu tym, trwającym od 21 sierpnia do 2 września 1894 roku³, obok cara Aleksandra III uczestniczył – tytułowany wtedy jeszcze wielkim księciem – Michał Aleksandrowicz Romanow. Jednym z jego gości był królewicz grecki Mikołaj⁴.

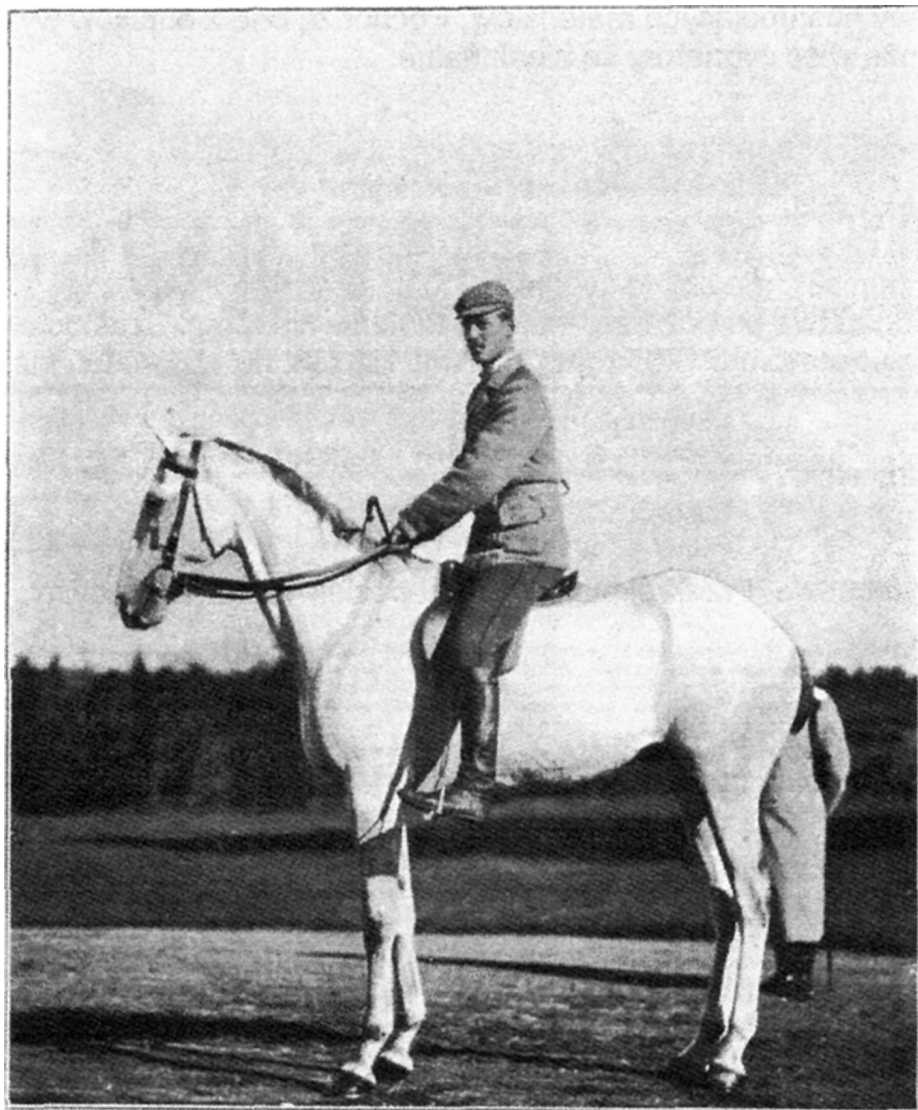
Warto tu podkreślić, że ze względu na znaczenie obecnych w polowaniach osób wykonywano dokumentację fotograficzną. W drugim z polowań, tym z roku 1897, wykonano kilka fotografii, na których wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow tytułowany jest już „naslednikiem”, czyli następcą tronu. Drugie i trzecie przywołanych polowań odbyły się już bowiem w nowej rzeczywistości politycznej. Imperatorem Rosji był już Mikołaj II. Stąd, zwłaszcza w ostatnim z polowań, trwającym od 17 do 29 sierpnia 1900 roku, osobie wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza Romanowa towarzyszyło szczególne zainteresowanie. Wobec braku fotografii z badanego w niniejszym artykule polowania w dobrach Ostrowy z 1900 roku, warto przywołać dwa zdjęcia księcia z tego okresu⁵.

---

³ Г. КАРЦОВ, Беловежская пуца, 371-375.

⁴ Tamże, 365, 372.

⁵ Tamże, 386, 387.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЫСОЧЕСТВО
Государь Наслѣдникъ МИХАИЛЪ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ
при выѣздѣ на охоту.
Фотографія Гана.

ŹRÓDŁO: КАРЦОВ Г., Беловежская пуца, 365.

ЕГО ВЕЛИЧЕСТВО ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ,
ГОСУДАРЬ НАСЛѢДНИКЪ МИХАИЛЪ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ И ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ
ВЛАДИМИРЪ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ осматриваютъ убитаго зубра.
Фотографія Гана.

ŹRÓDŁO: КАРЦОВ Г., Беловежская пуца, 387.

Po zakończeniu polowania, które odbywało się w 1900 roku w Białowieży, wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow odwiedził na-

stępnie Spałę. Tam również brał udział w carskim polowaniu⁶. Podobnie jak w Białowieży towarzyszył mu grecki książę Mikołaj. Fakt ten potwierdza w swej pracy M. Słoniewski⁷. Trudno jednak ustalić, co lub kto skłonił wielkiego księcia Michała do odwiedzenia jednego z trzech wielkich majątków, będących jego własnością. Jako następcą tronu w 1899 roku posiadał on trzy kompleksy ziemskie, tj. Brasowo, Dierugino i właśnie dobra „Ostrowy”⁸. Te ostatnie, wielki książę otrzymał na mocy ukazu cara Mikołaja II 3 czerwca 1899 roku⁹.

1. „Wielkopańskie polowanie” w dobrach Ostrowy

Rosyjski następca tronu był po prostu ciekaw swej posiadłości. Termin udziału w omówionym poniżej polowaniu w dobrach Ostrowy współgra chronologicznie z poprzednimi. Po dwóch wielkich polowaniach w Białowieży i Spałę, trwających praktycznie przez cały sierpień 1900 roku, tym razem, w znacznie węższym już gronie (Michałowi towarzyszył tylko książę grecki Mikołaj), przybył on na trzecie polowanie, tym razem do dóbr Ostrowy.

Zanim jednak zostanie tu omówione polowanie wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza Romanowa, warto nieco przybliżyć okoliczności, które sprawiły, że stał się on właścicielem tychże dóbr. Do końca XVIII stulecia obszar ten (o nieco większej powierzchni) określano mianem starostwo kłobuckie. Po rozbiorach Rzeczypospolitej zostało ono odebrane oo. paulinom, którzy otrzymali je w 1657 roku na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Ten rozległy kompleks leśno-rolny, o powierzchni blisko 13 561 ha (z czego lasy zajmowały teren blisko 10 887 ha), drogą nadania króla Prus Fryderyka Wilhelma II stał się

⁶ R. DZIEDZIC – M. SŁONIEWSKI, *Carskie gospodarstwo*, 48.

⁷ M. SŁONIEWSKI – S. CZESTNYCH, *Pałac i ludzie*, 86-88.

⁸ D. ZŁOTKOWSKI, *Gospodarka w „Dominium Kłobuckim” w XIX i na początku XX w.*, Radomsko 2018, 57-58; ТЕНЗЕ, 1917 год – падение польского имения Великого князя Михаила Александровича Островы, Состю А.С.Минаков, 1917 год в российской провинции, Орел 2017, 31-56. Zob. także: Т.И. ГЕРАСИМОВА, К истории Брасовского Имения, t. I, 2013; Краткий очерк Брасовского имения Его Императорского Высочества наследника Цесаревича и Великого Князя Георгия Александровича, Орел 1895; С. РОЖКОВА, Двуглавые орлы брасовской усадьбы. Из истории имения великого князя Михаила Александровича, Брянск 2015.

⁹ ARCHIWUM PAŃSTWOWE W CZĘSTOCHOWIE (APCz.), Wydział Hipoteczny powiatu częstochowskiego, sygn. 2/164, 10.

własnością Haugwitzów. Następnie był kolejno w ręku Lemańskich, Guido Henckela von Donnersmarcka, by wiosną 1891 r. stać się własnością carskiej rodziny panującej. Nastąpiło to na mocy aktu notarialnego z 23 marca/4 kwietnia 1891 roku. Dobra kupiono za kwotę 1 700 000 rubli srebrem¹⁰. Gospodarka w nich prowadzona przez kolejnych właścicieli była już przedmiotem szczegółowej analizy piszącego te słowa¹¹.

Niestety, w zachowanych do dziś źródłach brak bliższych informacji o miejscowych polowaniach. Tym bardziej nie mamy wiadomości o polowaniach organizowanych przez wcześniejszych właścicieli dóbr, tj. Haugwitzów, Benedykta i Edwarda Lemańskich. A trudno przyjąć, by dysponując takimi warunkami łowieckimi, nie organizowali polowań. Rekonstrukcji tej sfery gospodarki leśnej, w pełniejszy sposób możemy dokonać dopiero w odniesieniu do roku 1900. Nieco wcześniej, bo wraz z kupnem „Państwa Kłobuckiego” w 1891 roku przez cara Aleksandra III, także i w zakresie polowań nadeszły lepsze czasy. W okresie carskim w dobrach tych, od 1892 roku określanych nazwą „Ostrowy”¹², sporo uwagi poświęcano utrzymaniu lokalnego zwierzyńca, a tym samym sprawie polowań.

¹⁰ APCz, Wydział Hipoteczny powiatu częstochowskiego, sygn. 2/164, 9.

¹¹ D. ZŁOTKOWSKI, *Gospodarka w „Dominium Kłobuckim”*, 57-58; TENŻE, 1917 год, 31-57. Zob. także: D. ZŁOTKOWSKI, *Realizacja carskiego dekretu uwłaszczeniowego z 19 lutego (2 marca) 1864 r. w „Państwie Kłobuckim”*, w: *Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim (1863-1864)*, red. M. Trąbski – N. Morawiec – R. Szwed, Częstochowa 2014, 167-184.

¹² *Majątek Kłobucko*, „Wiek” 20 (1892) 60, 3.

ŹRÓDŁO: Fotografia fasady pałacu w Zagórzcu, centrum dóbr Ostrowy. D. Złotkowski, listopad 2012 r.

Przewaga powierzchni leśnych sprawiała, że można tu było organizować „wielkopańskie polowania”. Początkowo, gdzieś do połowy XIX wieku, korzystano z naturalnych zasobów zwierzęcych. W drugiej połowie tego wieku, najprawdopodobniej w połowie lat 70., z inicjatywy ówczesnego właściciela „Dominium Kłobuckiego” Guido Henckla von Donnersmarcka zorganizowano tu specjalny zwierzyniec. „Nowiny bieżące krajowe” informowały, że „gospodarstwo myśliwskie zaczyna zwracać na siebie uwagę naszych właścicieli ziemskich, tych zwłaszcza, którzy mają znaczniejsze obszary lasów”. Redakcja informowała, że w Dobrach Kłobuckich „urządza się zwierzyniec”. Guido Henckel von Donnersmarck „z leśnych przestrzeni wyznaczył 2 000 morgów na zwierzyniec i starannie do niego gromadzi grubą zwłaszcza zwierzynę. Dotąd już prócz lisów i sarn, wypuszczono tam sześćdziesiąt kilka par jeleni i 18 dzików, schwytanych w okolicy”¹³.

¹³ *Nowiny bieżące krajowe*, „Wiek” 2 (1874) 33, 4.

Zwierzyniec, umiejscowiony przy drodze z Częstochowy do Panek, obok folwarku Wręczyca¹⁴, według cytowanego źródła wyglądał następująco: „miał 19 wiorst obwodu. Jeden bok jego stanowi trakt publiczny, dwa drugie zamknięte są płotem wysokim na 5 łokci, a ostatni stykający się z ciągnącymi się lasami, ogrodzony jest niemałym nasypem, przez który zwierzyna wchodzić może, lecz ze zwierzynca wydobyć się już nie jest w stanie”¹⁵.

Niestety i tu nie jesteśmy w stanie precyzyjnie określić zmian, jakie w odniesieniu do zwierzynca w dobrach Ostrowy prowadzono w ostatnich 30 latach XIX stulecia. Można jednak przyjąć, że władze carskie za rządów Aleksandra III, a na pewno już w okresie sprawowania władzy przez Mikołaja II, nie mogły wykluczyć, że monarcha zechce i tu przybyć na polowanie. A gospodarka hodowlana prowadzona w odniesieniu do zwierzynca w Puszczy Białowieskiej czy w Spale prowadzona była świadomie, z rozmachem, i zwierzyniec w każdym z tych przypadków był okiem w głowie carskich myśliwych. Trudno przyjąć, by inną politykę prowadzono w odniesieniu do zwierzynca w dobrach Ostrowy, tym bardziej, że nowy ich właściciel, wielki książę Michał, był znanym miłośnikiem polowań.

Urzędowo optymistyczny obraz zwierzynca potwierdzała ówczesna prasa. Czytamy w niej: „za Kłobuckiem, w osadzie leśnej Zakrzew,¹⁶ urządzony jest zwierzyniec na przestrzeni 1 200 dziesięcin. [...] Znakomity, bez względu na serwituty, stan gospodarstwa leśnego i rolnego, wpływa na rozmnażanie wszelkiego rodzaju zwierzyny, przepelniającej lasy. Polowania na kuropatwy, bażanty, cietrzewie, zające, sarny i jelenie nie pozostawiają nic do życzenia. Co się tyczy dzików, jako szkodników dla młodych zagajników, to zwrócone są starania dla ich wytopienia”¹⁷.

Głównym celem wizyty, którą wielki książę Michał odbył w swych dobrach Ostrowy w dniach 15 (28) września – 19 września (2 paździer-

¹⁴ Według danych z końca XIX wieku Wręczyca Wielka to wieś, folwark i dobra nad rzeką Trzopką, pow. częstochowski, gm. Kamyk, par. Kłobuck. Odległa 10 wiorst na północ od Częstochowy, położona przy drodze do Panek. Zob. B. CH[LEBOWSKI], *Wręczyca*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (SGKP), t. 14, red. B. Chlebowski, Warszawa 1895, 17.

¹⁵ *Nowiny bieżące krajowe*, „Wiek” 2 (1874) 33, 4.

¹⁶ Zakrzew to wieś i folwark nad rzeką Oksa, pow. częstochowski, gmina Kamyk, parafia Kłobucko. Położony o 2 wiorsty na północny-zachód od Kłobucka. Zob. *Zakrzew*, SGKP 14, 316.

¹⁷ *Pobyty Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy”*, „Tydzień” 18 (1900) 44, 1.

nika) 1900 roku, było więc polowanie. Rekonstrukcja jego przebiegu jest możliwa dzięki zainteresowaniu ówczesnej prasy. „Tydzień” ukazujący się w guberni piotrkowskiej, w skład której wchodził także powiat częstochowski, informował: „W roku bieżącym [tj. 1900 – D.Z.] Jego Cesarska Wysokość, Wielki Książę, Następca Tronu, po raz pierwszy zdecydował się obejrzeć swoje dobra Ostrowy, położone w powiecie częstochowskim. [...] wspólnie z królewiczem greckim Mikołajem, w towarzystwie pułkownika Daszkowa, raczył pojechać do dóbr Ostrowy. Pociąg nadzwyczajny ze stacji Jeleń do stacji Rudniki, drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej wyjechał 14 (27) września [1900 r.] o godzinie 9 i pół wieczorem. Do stacji Rudniki pociąg przybył około godziny 2 po północy i na linii zapasowej przeczekał do godziny 3, po czym podjechał do platformy, a Najmiłościwszy Właściciel Majątku wraz z królewiczem udali się karetami wprost na polowanie do północnej części dóbr w osadzie ostrowskiej”¹⁸.

Rozpoczął je od północno-wschodniej części dóbr Ostrowy. Najpierw odwiedził on położony wśród lasu Ostrowy, w miejscowości zwanej Nowy Folwark, niewielki domek myśliwski. Relacji towarzyszył urzędowo optymistyczny obraz stanu miejscowych lasów. O samym przebiegu polowania napisano: „Dnia 15 (28) września po polowaniu i krótkim odpoczynku w domu myśliwskim, nastąpił przegląd przestrzeni leśnych i folwarków północnych, a około godziny 7 wieczorem wyjazd Jego Cesarskiej Wysokości do Zagórza. [...]. Po obiedzie podanym około godziny 8, Jego Cesarska Wysokość wyszedł na trawnik wprost dworu, na którym leżały trofea myśliwskie dnia – 4 jelenie. Wokoło trawnika na wysokich słupach gorzały kagańce, przed którymi ustawili się strzelcy z łowczym na czele. Na rozkaz Jego Cesarskiej Wysokości strzelcy zagrali upowszechnione na polowaniach sygnały myśliwskie, po czym łowczy złożył raport i gałązkę dębową na ostrzu kindżału. [...] Podziękowawszy strzelcom Jego Cesarska Wysokość udał się do wnętrza dworu, publiczność jednak długo nie odchodziła”¹⁹.

¹⁸ Wizytę rosyjskiego następcy tronu w dobrach „Ostrowy” obszernie relacjonował piotrkowski Tydzień. Zob. *Pobyty Jego Cesarskiej Wysokości*, 1; *Pobyty Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy” (Dokończenie)*, „Tydzień” 28 (1900) 45, 1 (Przedruk z „Warszawskowo Dniwnika”).

¹⁹ *Pobyty Jego Cesarskiej Wysokości*, 1; *Pobyty Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy” (Dokończenie)*, 1.

17/30 września Jego Cesarska Wysokość uczestniczył w polowaniu z nagonką w Pierzchnie²⁰. „Ze względu na obfitość zwierzyny i mnóstwo wypuszczonych strzałów, łowy odbyły się niezwykle interesująco. Po czwartej nagonce odbyło się w lesie śniadanie. W umyślnie w tym celu urządzonej altanie. Bez względu na to, że polowanie odbywało się w trzy strzelby, wystrzały nie milkły, a po dziesiątej obławie Jego Cesarska Wysokość wystrzelał wszystkie swoje naboje i zmuszony był skończyć z fuzji rządcy Bera. Polowanie ukończono już przy zupełnym zmroku, przy czym zapuszczono około 20 obław i w dwie strzelby zabito 149 sztuk rozmaitej zwierzyny, którą zapelniono cały trawnik przed dworem”²¹.

18 września/1 października 1900 roku wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow polował w zwierzyńcu od wczesnego ranka do około godz. 15.00. Trofeum dnia stanowiło 10 jeleni. W zakończeniu cytowanej relacji prasowej napisano: „Wieczorem Jego Cesarska Wysokość pożegnał się ze strażą leśną, która wspólnie z publicznością urządziła Następcy Tronu gorącą owację, [...]. Około godziny 6 rano, dnia 19 września/2 października [1900 r.], Następcę Tronu raczył wyjechać razem z Jego Wysokością Królewiczem greckim na polowanie do folwarku ostrowskiego, a stąd po śniadaniu [...] obaj Wysocy Goście udali się do stacji Rudniki i pociągiem nadzwyczajnym wyjechali do Petersburga. Na dworcu w Piotrkowie oczekiwały władze miejscowe i mnóstwo publiczności, a w Warszawie na stację kolei nadwiślańskiej wyjechali na spotkanie warszawski generał-gubernator J. O. książę. Imertinski, pomocnicy J. O. Księcia generałowie: Komarow i Fułton, naczelnik sztabu okręgowego generał-lejtnant Puzyrewskij i inne osoby. Tu ich Wysokoście przesiadli się do pociągu cesarskiego”²². Wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow do swych dóbr Ostrowy już nigdy nie powrócił. Zginął, skrytobójczo zamordowany przez bolszewików w Permie, prawdopodobnie w nocy z 12 na 13 czerwca 1918 roku.

²⁰ Pierzchno to wieś, folwark i dwie osady leśne w powiecie częstochowskim, gminie Kamyk, parafii Kłobuck. Położone w odległości 9 wiorst na północny zachód od Częstochowy. Zob. B. CH[LEBOWSKI], *Pierzchno*, SGKP 8, 103.

²¹ *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości*, 1; *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy” (Dokończenie)*, 1.

²² *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości*, 1; *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy” (Dokończenie)*, 1.

2. Polityka w tle rozrywki

Udział ówczesnego rosyjskiego następcy tronu w polowaniu w lasach kłobuckich był wyrazem realizacji pasji myśliwskiej wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza Romanowa. Jego pozycja polityczna do roku 1904, gdy carowi Mikołajowi II i jego małżonce Aleksandrze Fiodorownie urodził się syn Aleksy, była wysoka. Formalnie był wtedy następcą tronu. A i później, już po narodzinach carewicza Aleksego, gdy pojawiła się utrzymywana w wąskim gronie rodziny tajemnica o jego ciężkiej na owe czasy chorobie – hemofilii, Michał Aleksandrowicz pozostawał w najwyższych kręgach władzy jako opiekun carewicza. W pierwszych latach XX wieku nikt nie mógł przewidzieć, że niechęć ze strony wielkiego księcia Michała do objęcia tronu przybierze formalną przeszkodę w postaci zawartego wbrew woli cara Mikołaja II małżeństwa z Natalią Sergiejewną Brasową (1880-1952). Ta wielka miłość w życiu wielkiego księcia Michała, podwójna rozwódka, została potajemnie poślubiona w Wiedniu w 1912 roku²³. Współcześni opisywanym wydarzeniom tym bardziej nie mogli przewidzieć, że w 1917 roku, w pierwszych dniach rewolucji lutowej, która pogrążyła carską Rosję, wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow przez blisko dobę będzie faktycznie ostatnim carem Rosji. Także i wtedy wielki książę nie wykazał większej woli walki o tron carski.

Póki co, w pierwszych latach XX stulecia, był więc potencjalnym następcą cara Mikołaja II i każdy jego krok miał być przybliżeniem go do rosyjskiego tronu. Stąd w polowaniu towarzyszył Michałowi Aleksandrowiczowi jego przyjaciel – królewicz grecki Mikołaj. Polowanie urozmaicano także spotkaniami z wyższymi urzędnikami guberni piotrkowskiej, na terenie której były położone dobra Ostrowy. I tak 16 (29) września 1900 roku na obiad został zaproszony gubernator piotrkowski – Konstantin Konstantynowicz Miller, urodzony 23 kwietnia 1836 roku, wyznania prawosławnego²⁴. Ten senator, tajny radca, wychowanek korpusu kadetów kawalerii, zasłużony w tłumieniu powstania styczniowego na Litwie, gubernatorem piotrkowskim był w latach 1890-1904²⁵.

²³ D. ZŁOTKOWSKI, *Próby odzyskania majątku „Ostrowy” przez hr. Natalię von Brasow po I wojnie światowej*, w: *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski*, red. R. Majzner, Częstochowa – Włocławek 2013, 999-1014.

²⁴ A. GURAK – J. KOZŁOWSKI – K. LATAWIEC, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, Lublin 2014, 258-262.

²⁵ Ł. CHIMIĄK, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbioro-*

Jak podkreślili R. Dziedzic i M. Słoniewski, w trakcie polowań w Spale „Gubernatorowi piotrkowskiemu była przypisana szczególna rola koordynująca kwestie bezpieczeństwa cara i jego rodziny”²⁶. Zapewne i w trakcie polowania w Ostrowach miał sprawować dyskretną opiekę nad wielkim księciem Michałem Aleksandrowiczem.

Wśród oficjalnych gości znalazł się także naczelnik piotrkowskiego zarządu żandarmerii – pułkownik Lew Karłowicz Uthof, urodzony 24 listopada 1852 roku (zmarł 2 sierpnia 1918 roku w Kijowie). Pochodził z rodziny luterańskiej. Ukończył Petersburskie Reformowane Liceum w 1875 roku. Służbę rozpoczął 9 listopada 1875 roku w 111. Dońskim Pułku Piechoty. 12 lutego 1880 roku przeszedł do służby w Korpusie Żandarmów. Tam m.in. od 16 listopada 1890 roku był naczelnikiem żandarmerii kolejowej, a następnie naczelnikiem żandarmerii powiatowej w gub. kowieńskiej i warszawskiej. Od 9 lutego 1899 roku został naczelnikiem piotrkowskiego zarządu żandarmerii. Następnie od 25 września 1906 r. był pomocnikiem warszawskiego generał-gubernatora w wydziale policyjnym. 2 grudnia 1914 roku ze względów zdrowotnych został zwolniony ze służby „z mundurem i pensją”²⁷. Do stołu z wielkim księciem Michałem Aleksandrowiczem zaproszono także komisarza do spraw włościańskich – Grigoriewa²⁸.

Ciekawe, że wśród oficjalnych relacji z polowań, redakcja „Tygodnia” kierując się ówczesną poprawnością polityczną, napisała: „Na obiad otrzymali zaproszenie naczelnik powiatu i ks. kan. Puacz. Ostatniego, Następca Tronu szczegółowo wypytywał o przechowywane w kościele kłobuckim ornaty z XVI wieku, stanowiące rzadkość pod względem piękności. Wieczorem Jego Cesarska Wysokość oglądał obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, którego przyjęcie prosił przeor klasztoru jasnogórskiego, jako błogosławieństwo od pozostającego pod jego zarządem klasztoru. Z rozkazu Następcy Tronu obraz umieszczono w pokoju jadalnym”²⁹.

W trakcie opisywanej wizyty, 16/29 września 1900 roku, wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow zwiedził w towarzystwie ks. kanonika Kazimierza Puacza kościół w Kłobucku. Cytowana prasa tak pokazała tę wizytę. „U wejścia Jego Cesarską Mość spotkał ks. kan. Pu-

wego, Wrocław 1999, 321.

²⁶ R. DZIEDZIC – M. SŁONIEWSKI, *Carskie gospodarstwo*, 54.

²⁷ К.А. ЗАЛЕССКИЙ, *Первая мировая война. Энциклопедия*, t. 1, Москва 2014, 411.

²⁸ *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości*, 1. Zob. także: D. ZŁOTKOWSKI, *Realizacja carskiego dekretu*, 167-184.

²⁹ *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości*, 1.

acz, w otoczeniu dwóch wikariuszów i proboszcza parafii wilkowieckiej ks. Sikorskiego. Wszyscy kapłani byli w uroczystych szatach kościelnych. Gdy Jego Cesarska Wysokość wszedł do kościoła, gorejącego jarzącym światłem, ks. kan. Puacz wygłosił krótką, lecz gorącą i zastosowaną do okoliczności mowę, a następnie w obecności Jego Cesarskiej Wysokości było odprawione nabożeństwo. Kościół był przepelniony, przez środek zaś było pozostawione szerokie przejście, po obydwóch stronach przejścia byli ustawieni członkowie bractw z gorejącymi świecami i dziewczynki w bieli”³⁰. Ksiądz kanonik Kazimierz Puacz urodził się 16 lutego 1854 roku. Ważnym etapem jego posługi kapłańskiej był rok 1913, kiedy został delegatem – asesorem Kolegium Duchownego w Petersburgu. Na skutek usilnych starań, w czasie wojny powrócił do Kłobucka. Był prezesem Rady Opiekuńczej miasta Kłobucka. Tu zmarł 16 lutego 1918 roku, przeżywszy 64 lata³¹.

3. Echa polowań w pałacu w Zagórzcu

Centrum dóbr Ostrowy stanowił pałac w Zagórzcu (aktualnie dzielnica Kłobucka)³². Był on utrzymywany w stałej gotowości. Od 1902 roku posiadał łączność telefoniczną, a w kwietniu 1910 roku³³ firma „Rydzewski i Spółka” zainstalowała tu oświetlenie elektryczne³⁴. Do pierwszej niejako oficjalnej wizyty Wielkiego Księcia doszło we wrześniu 1900 roku. Polowania wszystkich poprzednich właścicieli: Haugwitzów, Lemańskich, Donnersmarcka czy Romanowów zawsze były wyrazem wielkopańskiej rozrywki. Często ich materialną pozostałością były poroża zwierzęce, ozdabiające wnętrza pałacu w Zagórzcu. Historyk zajmują-

³⁰ Tamże.

³¹ B. WRÓBLEWSKI, *Wspomnienie o śp. ks. kan. Puaczu*, KDKK 12 (1918) 3, 89-91; TENŻE, *Mowa żałobna na pogrzebie ś.p. ks. Kazimierza Puacza, proboszcza par[afii] Kłobucko, kanonika katedry*, KDKK 12 (1918) 3, 91-96. O śmierci ks. K. Puacza zob. „Goniec Częstochowski” 12 (1918) 41, 3.

³² D. ZŁOTKOWSKI, *Pałac w Kłobucku-Zagórzcu jako reprezentacyjne centrum „Państwa Kłobuckiego” w XIX-XX wieku*, w: *Pałac i willa. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. K. Schatt-Babińska – S. Latocha – M. Kępiński, Łódź 2016, 71-94.

³³ ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE (AAN), Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR), sygn. 721, List Keturakisa do Polakowskiego z Zagórzca 13 marca 1914 roku, brak paginacji (zawiera szczegółowy opis warunków pracy). Zob. A. SMOLAŃSKI, *Uposażenie nauczycieli w Polsce. Zarys historyczny do 1939 roku*, Opole 1990, 77.

³⁴ *Oświetlenie elektryczne majątku „Ostrowy”*, „Gazeta Częstochowska” 2 (1910) 95, 3.

cy się badaniem dziejów dóbr Ostrowy dysponuje dwoma opisami pałacu. Pierwszy pochodzi z 1859 roku, drugi z roku 1918. Ten ostatni, mimo niewątpliwie trudnej do sprecyzowania skali rabunku i zniszczeń okresu I wojny światowej, pokazuje szczątkowe ślady dawnych polowań.

ŹRÓDŁO: Współczesny widok pałacowego korytarza (2018 r.). Niestety bez poroży.
Fotografia D. Złotkowski październik 2018 r.

Ich wyrazem były: umiejscowiona na piętrze pałacu, w przedpokoju: „szafa do fuzji myśliwskich 1” oraz 4 pary „rogów jelenich”. We wnętrzu usytuowanego tam gabinetu „stwierdzono” łącznie 13 par rogów. W „pokoju przy stołowym I” wymieniono „rogów jelenich 2 pary”, w „korytarzu na schodach: szafka rogowa 1 uszkodzona”. Podobnie skutkiem czasu wojny była informacja, że „w pokojach zniszczonych, zajmowanych przez żołnierzy: [znajdował się] stół zwyczajny rogowy 1”³⁵.

4. Fotograficzna dokumentacja polowania

Kolejnym dowodem, że przywołane polowanie nie było rozrywką zwykłego śmiertelnika, lecz niejako inwestycją w polityczną przyszłość w. ks. Michała, być może przyszłego cara Rosji, była zgoda władz rosyjskich na fotograficzną dokumentację polowania. Fakt, że „fotografowi firmy częstochowskiej „Arbuz”, było „pozwolonem dokonywać zdjęć podczas pobytu Następcy Tronu w dobrach Ostrowy”³⁶ nie był więc przypadkiem. Firma Moritza Arbuza miała swe punkty w Łodzi oraz w: Będzinie, Częstochowie (od 26 marca 1892 r.), Dąbrowie [Górnicej], Kole, Kutnie, Noworadomsku, Sosnowicach [Sosnowcu], Zawierciu i Zduńskiej Woli³⁷. Według informacji uzyskanych przez piszącego te słowa w fotograficznym Klubie Zagłębiowskim: Moritz Arbuz urodził się w 1839 w Grabowie. W Częstochowie, po raz pierwszy, zakład zaprowadził w 1865 roku wspólnie z Leopoldem Kohnem. Ponownie, zakład fotograficzny uruchomił w Częstochowie, w latach 90. XIX wieku. Jak podaje cytowane źródło: „Zakład chwalił się, iż zaszczycony został nagrodą i pochwałą Jego Cesarskiej Wysokości Następcy Tronu Wielkiego Księcia Michała Aleksandrowicza w roku 1901”³⁸. Przy staraniu się o kolejne koncesje syn Moritza, Chajmasz „posługiwał się pismem wydanym 29 listopada 1900 roku przez kancelarię cesarską w Petersburgu, potwierdzającym fakt otrzymania pamiątkowego klejnotu, jako po-

³⁵ AAN, MRiRR, sygn. 721, Opis inwentarza w zamku Zagórze majątku Ostrowy [sporządzony dnia 26 listopada 1918 r. „na gruncie” przez urzędnika MRiDP], w obecności Leona Pogańko, Edmunda Wiśniewskiego i Antoniego Orłowskiego, brak paginacji.

³⁶ *Pobył Jego Cesarskiej Wysokości*, 1. Firma „Arbus Moric” jest wymieniona w: Е.А. Вятровский, Указатель всех фирм фабричных и промышленных заведений петровской губернии, Петров 1896, 19. Zatrudniała 3 robotników.

³⁷ Encyklopedyczne informacje, w tym o firmie fotograficznej Moryca Arbuza zob. J. STRZAŁKOWSKI, *Historia fotografii w Łodzi do 1944*, Łódź 1996, 51-52.

³⁸ *Dawne zakłady fotograficzne M. Arbus i Synowie*, w: <http://klubzaglebiowski.pl>, [25.09.2017].

dziękowania za album zdjęć z wizyty cara [ewidentna pomyłka – D.Z.] w majątku Ostrowy³⁹. Wymieniony Zakład Fotograficzny mieścił się w Częstochowie, II aleja, dom Bermiana, nr 22⁴⁰. Niestety, autorowi niniejszego tekstu nie udało się odnaleźć albumu, który byłby doskonałym udokumentowaniem tego tekstu. Nie sposób odpowiedzieć także na pytanie, czy w gruncie rzeczy w. ks. Michał był tym polowaniem usatysfakcjonowany. Wszak przez kolejne 14 lat nie znalazł czasu, a może i ochoty, by ponownie odwiedzić pałac w Zagórzku k/Kłobucka, stanowiący centrum dóbr Ostrowy.

5. Uboczne skutki polowań

Omawiając udział w polowaniu dygnitarza tak wysokiej rangi, można zwrócić uwagę na „skutki uboczne”. Mam tu na myśli dziką zwierzyńnię niszczącą okoliczne uprawy. Taki stan rzeczy dobrze obrazuje tzw. „sprawa Radwana”. Otóż dzierżawca folwarku Wólka Prusicka, Władysław Radwan, 30 czerwca 1905 roku wniósł sprawę do Sądu Okręgowego Piotrkowskiego przeciwko Zarządowi Dóbr Ostrowy o odszkodowanie z tytułu zniszczeń na polach i w lasach dzierżawionego przez niego majątku. Żądał odszkodowania w kwocie 7 370 rubli⁴¹. Sąd Okręgowy w Piotrkowie po rozpatrzeniu sprawy wyrokiem z 31 stycznia 1906 roku⁴² przyznał powodowi zaledwie 4 300 rubli. Ten składając apelację, wyjaśniał, że dzierżawiąc folwark Wólka Prusicka, należący do księcia Lubomirskiego, poniósł znaczne szkody w zbiorach. Zeznał, że w przylegających lasach dóbr Ostrowy „rozmnaża się i ochrania w celu polowania różne zwierzęta, w tym jelenie i dziki. Zwierzęta te wychodzą na pola i niszczą zasiewy”⁴³.

Sąd Apelacyjny w uzasadnieniu wyroku stwierdził, że „jelenie w lasach należących do dóbr Ostrowy są dokarmiane tylko zimą, od marca więc rozchodzą się po innych lasach. Wyraził także przypuszczenie, że

³⁹ Dziękuję Panu Jackowi Strzałkowskiemu za wskazanie źródła informacji w ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI (APŁ), Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, sygn. 1353, 29 (kopia pisma).

⁴⁰ Dane o firmie Moritz Arbus zob. <http://fototikon.blogspot.com>, [25.09.2017].

⁴¹ APŁ, Sąd Okręgowy Piotrkowski (SOP), sygn. 2889, Sprawa W. Radwana przeciwko Zarządowi Dóbr Ostrowy, brak paginacji.

⁴² APŁ, SOP, sygn. 2889, Wyrok Sądu Okręgowego w Piotrkowie z 17 stycznia 1906 roku, brak paginacji.

⁴³ APŁ, SOP, sygn. 2889, Wyrok Sądu Apelacyjnego z 20 listopada 1907 roku, brak paginacji.

zniszczeń mogły też dokonać jelenie z lasów księcia Lubomirskiego (!). Nadmieniono także, że lasy dóbr Ostrowy są ogrodzone parkanem, a jeśli gdzieś ten był rozerwany i jelenie poprzez te miejsca wyszły, i tak większość z nich mogła pochodzić z lasów ks. Lubomirskiego (!). Tam żadnych płotów nie było, więc jelenie mogły swobodnie przechodzić przez pola chłopskie i niszczyć jego pola⁴⁴.

Sprawa powyższa, to nie tylko ciekawy przykład „sąsiedzkiego sporu”, pokazuje ona znaczenie, jakie w dobrach wielkiego księcia Michała przykładano do hodowli zwierząt na polowania. Ciekawe jest także prawnicze rozstrzygnięcie. Sąd Apelacyjny lepiej wiedział (!), czyje jelenie czynią szkody na polach W. Radwana. Warto także zauważyć, że dzierżawca mógł się procesować z członkiem rodziny carskiej i pewne odszkodowanie jednak uzyskał. Od zwierząt gromadzonych na „wielkopańskie polowania” cierpiały także gospodarstwa chłopskie. W tym przypadku brak źródeł pokazujących, by chłopci podejmowali choćby próbę zabiegania o odszkodowania w podobnych sytuacjach.

Post Scriptum

Strzały w Sarajewie 28 czerwca 1914 roku unicestwiły stary świat polityczny, w tym Imperium Romanowów. Zniszczeniu uległ także zwierzyńiec, z taką troską pielęgnowany od czasów Guido Henckla von Donnersmarcka. Według powojennej już relacji prasowej, o losach samego zwierzyńca wiadomo, że „w lesie tym przed wojną był bogaty zwierzyńiec cesarski, ogrodzony płotem. Podczas wojny kulturalni Niemcy zwierzyńcę wybili, a płot rozebrali i sprzedali⁴⁵.”

Dalekim, ironicznym echem „wielkopańskich polowań”, które zaistniało już po zakończeniu wojny, w 1918 roku, było wydarzenie trochę na siłę pod tę kategorię „wielkopańskich polowań” podciągnięte. Po zakończeniu działań wojennych, dobra Ostrowy-Zagórze zostały przejęte pod Zarząd Państwowy. Zarządcą do 1922 roku, tj. ostatecznej likwidacji dóbr jako całości, był Ludwik Kiwerski. Niesprawiedliwą ocenę jego działalności, w trudnych gospodarczo i politycznie latach 1918-1922, wystawili działacze Koła PPS z Blachowni. 12 maja 1919 roku interweniowali oni w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych (MRiDP)

⁴⁴ APŁ, SOP, sygn. 2889, Wyrok Sądu Apelacyjnego z 20 listopada 1907 roku, brak paginacji.

⁴⁵ S. RUMSZEWICZ, *Pokłady soli w Zakrzewie*, „Goniec Częstochowski” 14 (1919) 214, 4.

w kwestii realizacji serwitutów w lasach byłego już majątku wielkiego księcia Michała. Przy okazji podnieśli sprawę zorganizowania przez Zarządcę „wielkopańskiego polowania”. Zarzucali mu, że „myślistwo w stylu książęcym jest rzeczą ważniejszą niż hodowla i potrzeba krów w gospodarstwie małorolnym”. O samym polowaniu napisali: „[...] pan administrator wraz z nadleśniczym Małyszewiczem urządzają wielkopańskie łowy z nagonkami, do których najmuje się około 50 ludzi, na koszt przecież nie prywatny. Ogólne wrzenie wśród ludności może wywołać oplakane następstwa”⁴⁶.

Okręgowy Zarząd Dóbr Państwowych MRiDP, wezwany do złożenia wyjaśnień, powołał komisję, która w osobach W. Kopańskiego i K. Rotkela „polowanie jakie było Ostrowach według zeznań świadków i z punktu widzenia gospodarki zwierzęcej” uznała „za celowe i potrzebne”⁴⁷. Natomiast sam zarządca zeznał: „zarządziłem polowanie próbne, kilkugodzinne, dla stwierdzenia stanu zwierzostanu, które dało rezultat oplakany”⁴⁸. Echa tego, jakby go nie oceniać, były chyba ostatnim „wielkopańskim polowaniem” w dziejach dóbr Ostrowy-Zagórze, zlikwidowanych jako zwarta całość w 1922 roku.

Grand Duke Michael Alexandrovich of Russia on the Hunt near Kłobuck in 1900. An Entertainment in the Background of Great Politics Summary

A hunt as the entertainment form of lords has fascinated people for a long time. For Polish kings, and since the turn of the 19th and 20th century also for Russian tsars, the main places of hunts were Białowieża Forest and forests near Spała. One of the “lordly hunt” took place in 1900 in Ostrowy domains, located northwest of Częstochowa (former starosty of Kłobuck).

⁴⁶ AAN, MRiRR, sygn. 721, Prośba mieszkańców wsi Blachownia, Trzepizury, Gać i Malice o prawo korzystania z serwitutów z 12 maja 1919 r., brak paginacji [podpisali członkowie Koła PPS w Blachowni – razem 40 podpisów, w tym 3 krzyżyki].

⁴⁷ AAN, MRiRR, sygn. 721, Zarząd Okręgowy Dóbr Państwowych MRiDP po zbadaniu sprawy wyjaśnia 23 czerwca 1919 r., brak paginacji.

⁴⁸ AAN, MRiRR, sygn. 721, Wyjaśnienia L. Kiwerskiego dot. skargi włościan w sprawie serwitutów 16 czerwca 1919 r., brak paginacji.

The host of this hunt was Grand Duke Michael Alexandrovich of Russia. These domains became his property in 1899. Local forests were favourable to huts. A special preserve was founded in Zakrzew settlement. Partridges, pheasants, blackcocks, hares, roe deer and deer were hunted. The report from this hunt was published in „The Week” in Piotrków, a representative of Arbuz company made photograph album (untraced unfortunately). The hunt was accompanied by meetings with some higher officials of Piotrków Governorate. During this visit, Duke Michael, accompanied by Fr. Kazimierz Puacz, watched a church in Kłobuck.

Słowa kluczowe: polowanie, rozrywka, polityka, wielki książę Michał Aleksandrowicz Romanow, dobra Ostrowy, Kłobuck.

Keywords: a hunt, entertainment, politics, Grand Duke Michael Alexandrovich of Russia, Ostrowy domains, Kłobuck.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W CZĘSTOCHOWIE

Wydział Hipoteczny powiatu częstochowskiego, sygn. 2/164.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI

Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, sygn. 1353.

Sąd Okręgowy Piotrkowski, sygn. 2889.

ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE

Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, sygn. 721.

II. Opracowania

Ch[lebowski] B., *Pierzchno*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, red. B. Chlebowski – W. Walewski – F. Sulimierski, Warszawa 1887, 103.

Ch[lebowski] B., *Wręczyca*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, red. B. Chlebowski, Warszawa 1895, 17.

Chimiak Ł., *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.

Czesanych S. – Kettering K. – Słoniewski M., *Spała carska rezydencja*, Spała 2017.

- Daszkiewicz P. – Jędrzejewska B. – Samoilik T., *Białowieskie muzeum 1914 roku w relacji Mitrofana Golenki, ostatniego carskiego zarządcy puszczy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 51 (2006) 3-4, 229-237.
- Dyakowski B., *Nasz las i jego mieszkańcy*, Warszawa 1931.
- Dyakowski B., *Z Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 1908.
- Dziedzic R. – Słoniewski M., *Carskie gospodarstwo łowieckie w Spałe w latach 1885-1914*, Warszawa – Spała – Lublin 2017.
- Герасимова Т.И., К истории Брасовского Имения, t. I, 2013.
- Глинский Ф.А., Беловежская пуша и зубры, Белосток 1898.
- Gloger Z., *Puszcza Białowieska*, Warszawa 1907.
- Gurak A. – Kozłowski J. – Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, Lublin 2014.
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798)*, Warszawa 1939.
- Карцов Г., Беловежская пуша. Ея исторический очерк, современное охотничье хозяйство и Высочайшая охоты в Пуще, С. Петербург 1903.
- Краткий очерк Брасовского имении Его Императорского Высочества наследника Цесаревича и Великого Князя Георгия Александровича, Орел 1895.
- Majątek Kłobucko*, „Wiek” 20 (1892) 60, 3.
- Nowiny bieżące krajowe*, „Wiek” 2 (1874) 33, 4.
- Oświetlenie elektryczne majątku „Ostrowy”*, „Gazeta Częstochowska” 2 (1910) 95, 3.
- Pobył Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy”*, „Tydzień” 18 (1900) 44, 1.
- Pobył Jego Cesarskiej Wysokości, Wielkiego Księcia, Następcy Tronu w dobrach „Ostrowy”(Dokończenie)*, „Tydzień” 28 (1900) 45, 1.
- Рожкова С., Двуглавые орлы брасовской усадбы. Из истории имения великого князя Михаила Александровича, Брянск 2015.
- Rumszewicz S., *Pokłady soli w Zakrzewie*, „Goniec Częstochowski” 14 (1919) 214, 4.
- Samojlik T., *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*, Białowieża 2005.
- Słoniewski M. – Czesanych S., *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spałe 1885-1945*, Spała 2014.
- Słoniewski M., *Prezydencka Spała*, Spała 2012.
- Smolański A., *Uposażenie nauczycieli w Polsce. Zarys historyczny do 1939 roku*, Opole 1990.
- Strzałkowski J., *Historia fotografii w Łodzi do 1944*, Łódź 1996.
- Вятровский Е.А., Указатель всех фирм фабричных и промышленных заведений петровской губернии, Петров 1896.
- Wróblewski B., *Mowa żałobna na pogrzebie ś.p. ks. Kazimierza Puacza, proboszcza par[afii] Kłobucko, kanonika katedry*, KDKK 12 (1918) 3, 91-96.

- Wróblewski B., *Wspomnienie o śp. ks. kan. Puaczu*, KDKK 12 (1918) 3, 89-91.
- Zakrzew, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, red. B. Chlebowski, Warszawa 1895, 316.
- Залёсский К.А., Первая мировая война. Энциклопедия, t. 1, Москва 2014.
- Złotkowski D., *Realizacja carskiego dekretu uwłaszczeniowego z 19 lutego (2 marca) 1864 r. w „Państwie Kłobuckim”*, w: *Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim (1863-1864)*, red. M. Trąbki – N. Morawiec – R.W. Szwed, Częstochowa 2014. 167-184.
- Złotkowski D., 1917 год – падение польского имения Великого князя Михаила Александровича Островы, Состю А.С.Минаков, 1917 год в российской провинции, Орел 2017, 31-56.
- Złotkowski D., *Gospodarka w „Dominium Kłobuckim” w XIX i na początku XX w.*, Radomsko 2018.
- Złotkowski D., *Pałac w Kłobucku-Zagórze jako reprezentacyjne centrum „Państwa Kłobuckiego” w XIX-XX wieku*, w: *Pałac i willa. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. K. Schatt-Babińska – S. Latocha – M. Kępiński, Łódź 2016, 71-94.
- Złotkowski D., *Próby odzyskania majątku „Ostrowy” przez hr. Natalię von Brasow po I wojnie światowej*, w: *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski*, red. R. Majzner, Częstochowa – Włocławek 2013, 999-1014.

III. Netografia

- Dawne zakłady fotograficzne M. Arbus i Synowie*, w: <http://klubzaglebiowski.pl>, [25.09.2017].
- <http://fototikon.blogspot.com>, [25.09.2017].